Zeven eeuwen FALCON

ARCHEOLOGISCHE EXPO
FELIXATELIER

BEZOEKERSGIDS

Inleiding

De expo ‘Zeven eeuwen FALCON’ brengt een overzicht van markant archeologisch onderzoek in het Schipperskwartier. Achter de Antwerpse Falconpoort schuilt immers een bouwblok met een rijke geschiedenis. Het bouwblok strekt zich uit tussen Falconplein, Falconrui, Oudeleeuwenrui en Generaal Belliardstraat. Stadsvernieuwing en archeologie gaan er hand in hand: nieuwbouwprojecten laten bodemonderzoek toe, opgravingen leiden naar kennis over de eeuwenoude stadswijk. Opeenvolgende opgravingscampagnes brachten er honderden archeologische resten en eeuwenoude artefacten aan het licht. Zeventig archeologische vondsten leiden je doorheen de voorbije zeven eeuwen.

Het bouwblok draagt de sporen van Falco de Lampage, een Toscaanse immigrant die rond het midden van de 14de eeuw als muntmeester in onze contreien aan de slag gaat, eerst in Gent voor de graaf van Vlaanderen, daarna voor de hertog van Brabant. Zijn muntatelier bevindt zich vanaf dan in Antwerpen. Falco sticht op zijn domein een gasthuis voor jonge vrouwen, dat de kiem vormt van een slotklooster, afgesloten van de buitenwereld, met zusters die zich falcontinnen noemen. De barokke toegangspoort op het Falconplein, een eeuwenoude kloostermuur en een opgegraven datumsteen herinneren vandaag aan de boeiende geschiedenis.

Na de afschaffing van het falcontinnenklooster in 1784 wordt het gebouw-complex omgevormd tot militair hospitaal en kazerne. In 1950 verrijst op deze locatie het Internationaal Zeemanshuis, dat in 2013 op zijn beurt plaats maakt voor de nieuwbouwprojecten ‘De Schilden’ en ‘Falconhoven’, waarvan de namen teruggaan tot de middeleeuwse muntmeester.

De rijke maar onbekende geschiedenis van het Falconbouwblok kwam de voorbije jaren aan het licht door opeenvolgende archeologische opgravingen. Laat je in deze bezoekersgids leiden door de expo met enkele hoogtepunten van zeven eeuwen Falcon.

Overzicht archeologische opgravingen in het bouwblok

- Site A554 – Robby Vervoort
- Site A552 – ABO
- Site A431 – All-Archeo
- Site A430 – Stedelijke dienst archeologie
- Site A358 – All-Archeo
- Site A344 – BAAC
- Site A265 – Stedelijke dienst archeologie

Van opgraving tot expo

Het bouwblok achter de Falconpoort kent een rijke geschiedenis, ook wat betreft archeologisch onderzoek. De vroegste oudheidkundige ontdekkingen starten er tijdens de Tweede Wereldoorlog: in 1943 brengen opgravingen er funderingen van de kloosterkerk en een grafkelder onder de pandgang aan het licht. Daarna is het wachten tot stadsvernieuwingsprojecten de omgeving van het Falconplein nieuw leven inblazen. Sinds 2007 brengt archeologisch onderzoek resten van het laatmiddeleeuwse Falconhof, het slotklooster en de 19de-eeuwse kazerne in kaart. Zowel de stads-archeologische dienst als archeologische bedrijven voeren het terrein-onderzoek uit. Autonoom Gemeentebedrijf VESPA, projectontwikkelaar CIP en Stad Antwerpen ondersteunen het archeologisch onderzoek.

De opgegraven vondsten, gaande van pelgrimsinsignes tot bouwsculpturen, blijven bewaard in het Onroerenderfgoeddepot van stad Antwerpen. Tijdens en na het terreinwerk voeren specialisten deelonderzoeken uit: zo onderzoekt een fysisch-antropologe de opgegraven menselijke skeletten en bestuderen archeobotanici pollen, zaden en vruchten. Conservator-restaurateurs behandelen bijzondere vondsten. Elk onderzoek legt een stukje van de puzzel, om zo te komen tot meer kennis over de geschiedenis en eigenheid van het bouwblok.

Uit de honderden archeologische sporen en artefacten reconstrueren archeologen het verhaal van het bouwblok achter de Falconpoort. Uiteraard is dit verhaal nooit af. Elke bijkomende opgraving kan inzichten en veronderstellingen bijstellen. Aan de hand van de vele ontdekkingen geven we bezoekers alvast een kijk op de rijke geschiedenis van deze stadswijk.

✪ 01 **Kacheloventegel met voorstelling van Samson en de leeuw,**
midden 14de eeuw / Herkomst: vermoedelijk Rijngebied (Keulen)

Als een lopend vuurtje vervingen kachelovens in de 15de eeuw de traditionele, rokerige open haarden in de interieurs van de rijke burgerij en de kloostergemeenschappen. De nieuwe ovens, opgebouwd uit concave (holle) kacheltegels, behaalden een hoger warmte-rendement en vormden tegelijk een stijlelement door hun vaak rijkelijke versiering. In de gracht rondom de toren van het Falconhof werden enkele kachelfragmenten uit de late middeleeuwen aangetroffen. Een van de kacheltegels in wit aardewerk toont een ajour (opengewerkte) religieuze voorstelling, namelijk van het gevecht van Samson en de leeuw, bovenaan versierd met gotische raam- of gevelversiering. Het oudtestamentische thema staat symbool voor Christus die het kwaad overwint.

Van paleolandschap tot Valkenbroek

De vroegste vermeldingen over het bouwblok gaan terug tot de mysterieuze muntmeester Falco (of Falcone) de Lampaggio. Hij is afkomstig uit de Toscaanse stad Pistoia, niet heel ver van Firenze, in de late middeleeuwen het financiële hart van Europa. Het is niet verwonderlijk dat Italiaanse investeerders hun geluk beproefden in het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant, het waren in de middeleeuwen immers groeiregio's waarvan de economische aantrekking ver de grenzen overschrijdt. Brugge, Gent en Antwerpen kennen op dat moment al Lombardische inwijkelingen, die zich gaan groeperen in handelsnaties. Het ziet er naar uit dat ook Falco vanuit Toscane met durfkapitaal en bekwame vaklui de stap waagt ten noorden van de Alpen.

Van 1338 tot aan zijn dood in 1354 is Falco actief als muntmeester voor het hertogdom Brabant. Hertog Jan III geeft Falco een stuk grond net buiten de stadswallen in lijfrente. Op het laaggelegen terrein 'Valkenbroek' bouwt de muntmeester een 'hof': een omgracht domein met daarop residentiële en religieuze gebouwen en een boomgaard. Falco is echter niet de eerste die het terrein in gebruik neemt: een oude cultuurlaag, heel wat middeleeuwse artefacten en drainagegrachten wijzen op een vroeger landgebruik. Het Valkenbroek ligt op dat moment net buiten de middeleeuwse stadswallen, ten noorden van de toenmalige stad. De kans is groot dat het terrein op dat moment al geruime tijd in gebruik is als landbouwgrond, al is de bodem er nat en drassig door de ligging in de Schijnvallei. Falco heeft niet enkel eigendom nabij de stadskern: in Kontich, net ten zuiden van de huidige Groeningenlei, bezit de muntmeester het domein Ten Nieuwen Hove (Nieuwe Hoeve), vanaf 1347-1348 in handen van het O.-L.-V.-kapittel van Antwerpen.

We keren terug naar Valkenbroek. In 1346 sticht Falco er een gasthuis ter ere van de heilige Ursula en de Elfduizend Maagden. Zulke liefdadigheid is de laatmiddeleeuwse adel en monetaire elite niet vreemd: wegens het religieuze en morele taboe rond woekerwinsten hopen grootverdieners hun zielenheil en maatschappelijk aanzien veilig te stellen door allerhande schenkingen en liefdadigheidsstichtingen. Wie er precies verbleef en wat zij deden, weten we niet. Vast staat dat Falco's opvanghuis de voorloper vormt van het in 1422 opgerichte slotklooster van de falcontinnen.

02. Pijlpunt in vuursteen, prehistorisch
[zie foto rechts]

03. Fragment van een kling in vuursteen, prehistorisch
Vuurstenen werktuigen en wapens, vervaardigd door de prehistorische mens, raakten zoek in het open rivierenlandschap en bleven bewaard in de grondlagen onder het middeleeuwse Falconhof en het latere falcontinnenklooster.

04. 'Pin beater': platte priem met geometrische versiering, volle middeleeuwen
[zie detailfoto onderaan]

05. Bovendeel van een kruik in grijs aardewerk, middeleeuws

06. Bovendeel van een kruik in bijna-steengoed, 1250-1310, herkomst: Rijnland

07. Kannetje in grijs aardewerk met geknepen standvinnen, archeologisch volledig, 1200-1400
De term 'archeologisch volledig' houdt in dat het recipiënt van rand tot bodem reconstructief is. Zo kunnen het vormtype en de datering bepaald worden.

Het Falconhof als statussymbool

Het laatmiddeleeuwse Falconhof is een sprekend voorbeeld van een 'moated site': een omgracht domein of 'hof', toebehorend aan adel of rijke burgers, gelegen aan de rand van de middeleeuwse stad. In de late middeleeuwen, tussen 1250 en 1500 verschijnen tal van dergelijke hoven in en rond de Vlaamse en Brabantse steden. Na de middeleeuwen groeien de buitendomeinen vaak uit tot 'hoven van plaisantie' voor de stedelijke bovenlaag.

Falconhof geprojecteerd op het bouwblok

Gracht Falconhof

Opgegraven muurresten van Falcontinnenklooster

Het Falconhof straalt door zijn ligging, omvang, indeling en uitzicht een hoge status uit. Het gebruik van dure bouwmaterialen zoals natuursteen benadrukt de status van de eigenaar. Voor zover we weten uit archeologisch onderzoek, heeft het Falconhof een min of meer vierkant of rechthoekig grondplan en is het omgeven en beschermd door een brede, natte gracht. Een brugconstructie in hout en steen, met mogelijk een ophaalbrug, dient als toegang. De gracht lijkt ingericht met het oog op viskweek, wat welstand weergeeft. De gebouwen op het terrein, waaronder woonvertrekken en een kapel met gasthuis, zijn opgetrokken uit steen. Aan de noordzijde kijkt een toren uit over de wijde omgeving. Archiefbronnen vermelden ook stallen, tuinen en een boomgaard.

Een interessante vraag luidt of de naam Falco verwijst naar de valkerij, een populair tijdverdrijf onder de middeleeuwse adel. Zo schreef keizer Frederik II in de 13de eeuw het belangwekkende 'Valkenboek', over de jacht met vogels. Als lid van de hoogste sociale klasse en afkomstig uit het rijke Noord-Italië, kan Falco zeker vertrouwd zijn met de elitaire valkenjacht. De beoefening zorgt voor goede relaties met de plaatselijke adel, misschien zelfs met de hertog. De laatmiddeleeuwse toren, met uitzicht over de buitenstedelijke gronden en polders, kan een valken- of duiventoren zijn.

✪ 08 **Twee ornitomorfe (vogelvormige) nokversieringen in aardewerk,** 1250-1400, herkomst: Brabant?

In de gracht rondom het Falconhof werden twee laatmiddeleeuwse duifvormige figuren in aardewerk gevonden. Dergelijke duiven werden als versiering op de nok van het dak geplaatst. Figuratieve nokversieringen waren kostbaar en onderstreepten de status van de bewoners van het gebouw. Ze komen vrijwel uitsluitend voor in stedelijke milieus of op landelijke sites met hogere status.

Laatmiddeleeuwse nokversieringen zijn erg zeldzaam in Antwerpen, enkel bij opgravingen nabij de Oudaan in 1974 werd nog een exemplaar gevonden.

09. **Veelkleurig geglazuurde vloertegeltjes,** laatmiddeleeuws

10. **Tegeltje met afbeelding van een adelaar; de keizerlijke adelaar van het Heilig Roomse Rijk?**
[zie foto rechts]

11. **Tegeltje met afbeelding van een bloem**

12. **Houten trip (onderschoen),** laatmiddeleeuws
Dergelijke houten trippen werden onder de lederen schoenen gebonden, om relatief droog en proper over modderige straten te wandelen.
Datering: 14de-15de eeuw

13. **Handvat van een mes, bestaande uit twee passende benen plaatjes met puntcirkelversiering**

14. **Zilveren sterling (munt) van Engelbert van de Mark, rijksbisschop van Luik, later aartsbisschop van Keulen;** 1345-1364 (1346?)
[zie foto rechts]

15. **Rekenpenning,** 13de-14de eeuw

16. **Zilveren groot (munt) van hertogin Johanna en hertog Wenceslaus I van Brabant,** ca. 1363, herkomst: Vilvoorde
Johanna was de dochter van hertog Jan III, die Falco Valkenbroek in erfpacht gaf. Het Falconhof komt na de dood van de muntmeester in handen van Jan I Corsselaer, heer van Wittem, onwettige zoon van hertog Jan II. Zijn zoon Jan II Corsselaer van Wittem bekleedt een hoge functie aan het hof van hertogin Johanna.

17. **Dubbele mijt (munt) of imitatie van Filips de Stoute,** 1384-1404, Graafschap Vlaanderen
Afbeelding van het Bourgondisch wapenschild en een gevoet kruis op de keerzijde.
[zie grote foto pagina 13]

18. **Mijt van Jan van Beieren,** ca. 1389, herkomst: Luik

19. **Zilveren munt met kruis en leeuw, mogelijk van graaf van Holland Willem VI,** 1404-1417

20. **Getorste mantelspelden,** laatmiddeleeuws

21. **Drie gespjes in achtvorm,** laatmiddeleeuws

22. **Smalle riemtong, versierd met een dierenkopje,** 14de-15de eeuw

23. **Ronde, goudkleurige gesp**

24. **Tinnen fluitje in de vorm van een gezicht,** middeleeuws

25. **Insigne in de vorm van een ster,** 1350-1400

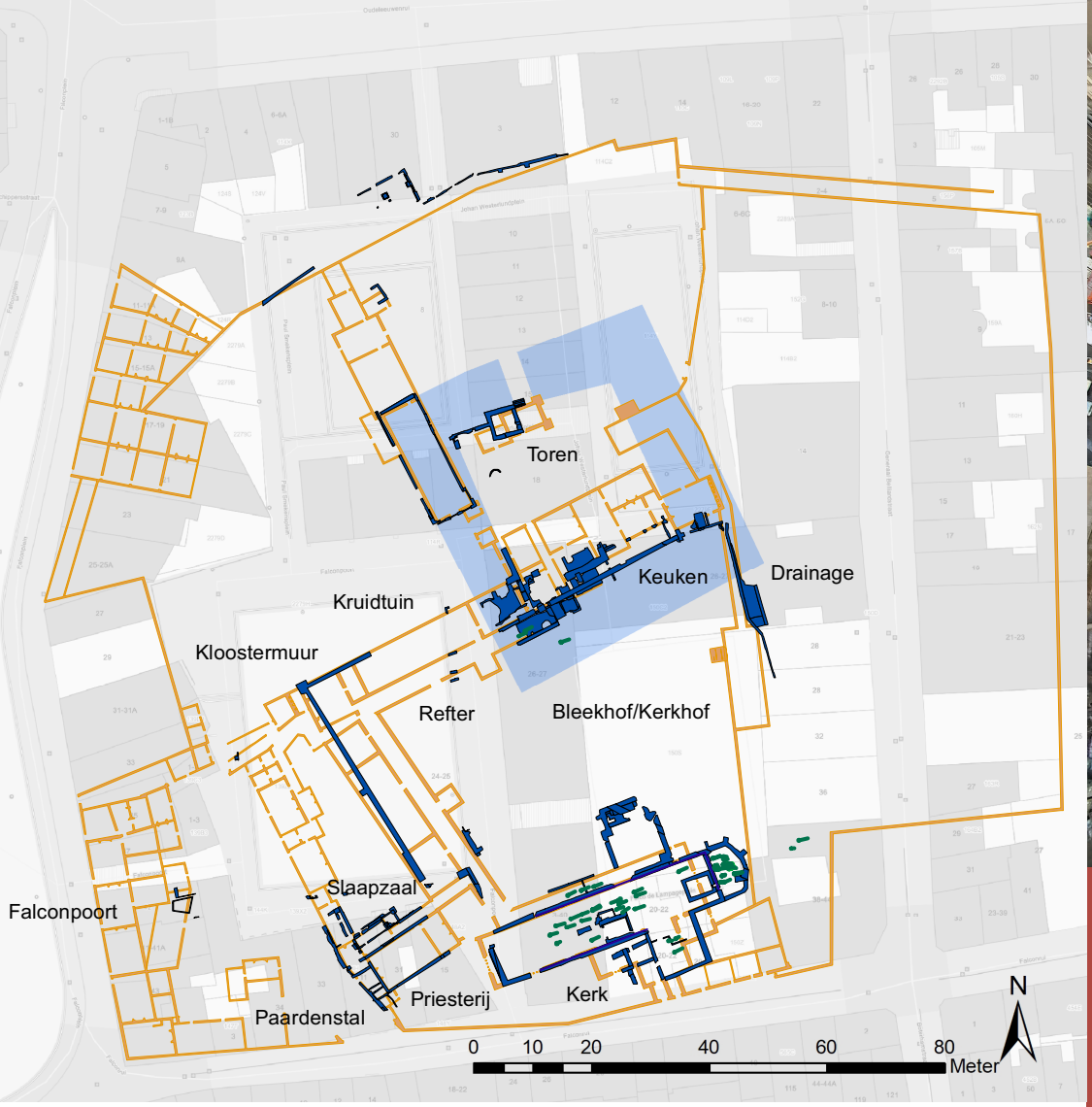

Een slotklooster ontluikt

Wanneer muntmeester Falco in 1354 met schulden overlijdt en het Falconhof in beslag wordt genomen, zoeken de zusters tijdelijk elders onderdak. In 1422 slagen ze er in het Falconhof, dat ondertussen binnen de nieuwe stadswallen ligt, terug te kopen. Ze stichten er, met goedkeuring van de bisschop van Kamerijk, het slotklooster 'Onze-Lieve-Vrouwendaal' of kortweg 'Mariendaal' genaamd en leven er volgens de regel van Sint-Augustinus. De stichting werft novicen en schenkingen uit voornamelijk de adel en uit gegoede Antwerpse families. Dankzij gulle schenkingen kent het klooster een sterke groei in de late 15de en 16de eeuw.

In haar bloeiperiode beschikt het falcontinnenklooster over een kerk, een pandgang, eet- en slaapvertrekken ('dormter'), een washuis, keukens, stallen, een brouwerij en een boerderij met moestuinen en boomgaarden. Dit alles stelt de slotzusters in staat om zelfvoorzienend te leven, onttrokken aan het oog van de buitenwereld. De waterhuishouding in en rond het klooster baart de falcontinnen regelmatig kopzorgen. Het in oorsprong waterrijke gebied, sinds de middeleeuwen gedraineerd door grachten, nadien bebouwd door Falco, heeft voortdurend nood aan een goed waterbeheer. Vanuit het klooster leiden kanalen en riolen naar de omliggende ruien. De huidige Falconrui herinnert nog aan die terreingesteldheid.

De kloosterkerk, gebouwd in 1423, daarna herbouwd in 1455 en 1518, breidt uit met een hoogkoor en een dwarsbeuk, met aan de noordzijde een weelderige Sint-Jozefkapel. Deze kapel wordt in 1637 gesticht door de schatrijke familie de Roomer. Onder deze kapel vinden de Roomers een laatste rustplaats. In het falcontinnenklooster worden net zoals in andere kloosters niet alleen geestelijken maar ook leken en kinderen begraven. Rijke burgers en familieleden van de falcontinnen krijgen een plaats in de kerk. Overleden falcontinnen worden op het kerkhof ten oosten van het koor en onder de pandgang begraven. Enkele opgegraven grafzerken, vaak rijk versierd, tonen de identiteit van de overledene.

Overzicht archeologische sporen kloosterfase

- Opgegraven muurresten van Falcontinnenklooster
- Graven
- Gracht Falconhof
- Falcontinnenklooster volgens historische kaart

Tal van percelen rond het slotklooster, aan de zijde van het Falconplein, komen doorheen de 16de eeuw in handen van de falcontinnen en worden bebouwd met burgerhuizen, ter verhuur.

26. Gouden ring met afkorting of initialen NR, gevonden in een afvalput onder de pastorij van het falcontinnenklooster
16de-17de eeuw
[zie foto rechts]

✪ 27 Fragment van een zwavelstokjesbak in geglazuurd aardewerk

Binnen het voormalig kloosterdomein dolven archeologen een opvallende scherf in rood aardewerk op. Het polychrome object toont een getrapte rand boven twee gezichten, gestempelde bloempjes, een Mariamonogram en een tronende God. Het rechtse gezicht heeft kleine hoorns, als een duivelstronie. De duivel wordt belichaamd door Lucifer, letterlijk 'lichtbrenger'. De scherf maakte dan ook deel uit van een zogenaamde zwavelbak waarin zwavelstokjes werden vervaardigd of bewaard, om kaarsen aan te steken.

28. Metalen boekband met puntcirkelversiering

29. Mal in rood aardewerk voor het vormen van de heilige Margareta van Antiochië, die een draak verslaat
[zie foto rechts]

30. Mal in aardewerk voor het vormen van een hoofdje

31. Mallen voor het maken van zittende Jezusfiguurtjes met globe in de handen
[zie grote foto onderaan]

32. Versierde riemtong in metaal

33. Metalen riemtong met florale puntlijnversiering en ronde opening, gedeformeerd, eerste helft 16de eeuw

34. Benen priem of 'pin beater', doorboord

35. Oord (munt), 1640-1649

36. Muntgewichtje met afbeelding van een Antwerps handje

37. Achthoekige penningen met letter 'D'

Een goed gedocumenteerd slotklooster

Naast de archeologische overblijfselen van het klooster zijn er nog heel wat geschreven bronnen die de geschiedenis van de falcontinnen helpen te reconstrueren. In het Rijksarchief bevindt zich een meterslang kloosterarchief met notariële akten, processtukken, financiële transacties…. tot zelfs kaarten van het goederenbezit. Tot in de kleinste details noteerden zij de activiteiten van hun klooster. Dit archief vormt al eeuwenlang de basis tot geschiedschrijving over de falcontinnen. Zo stelde Christophorus Caers, rector van de falcontinnen van 1640 tot 1673, een 'kronijk' van de kloostergeschiedenis op, waar latere historici zich op baseren. De vele archiefbronnen en archeologische vondsten bieden een inkijk in het dagelijks leven in het slotklooster.

38. Steengoed kan uit de 16de eeuw met medaillonversieringen: Jezus in de Tuin van Getsemane; twee vrouwelijke personages onder datum '1569'.
De eerste voorstelling gaat over Jezus die in de nacht voor zijn kruisiging de Tuin van Getsemane, aan de voet van de Olijfberg bezocht om er in doodsangst te bidden. Eén van zijn leerlingen slaapt.

39. Kom met golfrand, roodaardewerk, 1550-1600
[zie foto boven]

40. Kookkannetje in rood aardewerk, groen geglazuurd, 1550-1600

41. Glazen knobbelbeker op gekartelde standring, 1600-1650
[zie grote foto boven]

42. Beker in groen glas met noppen in doornvorm, 1550-1600

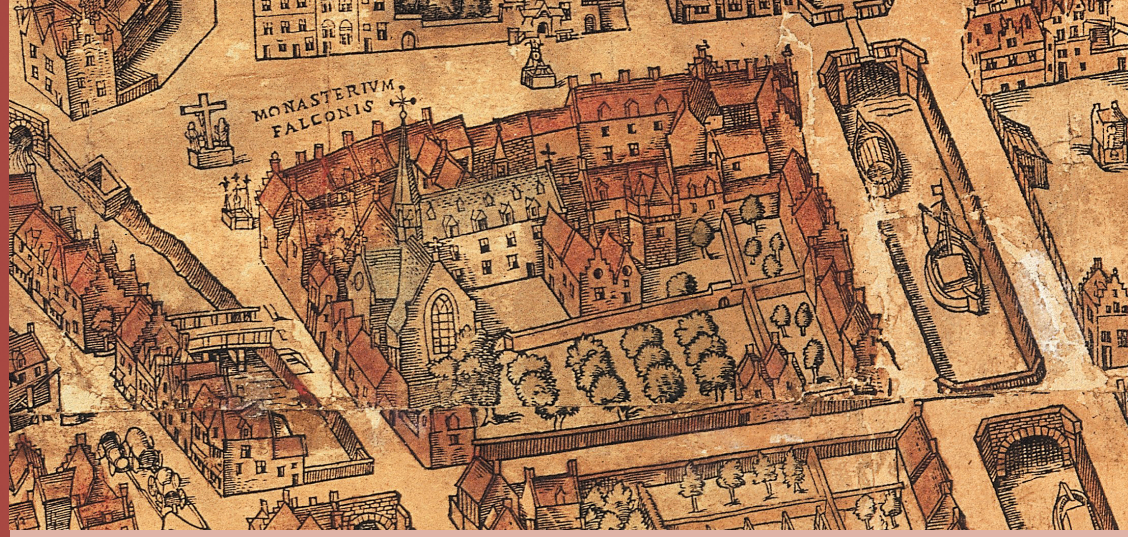
43. Majolica papkom met florale decoratie, 1550-1600,
intact opgegraven uit een afvalput bij een woning achter de Falconpoort
[zie foto op pagina 20]

44. Majolica bord met centraal margrietmotief, 16de eeuw
In de 16de eeuw groeide Antwerpen uit tot een belangrijk productie- en verdeelcentrum van majolica, het veelkleurig aardewerk dat door Italiaanse pottenbakkers geïntroduceerd werd in de Scheldestad.

Rijkdom en goede connecties

De falcontinnen hebben nauwe banden met de adel en met de rijke burgerij. Van in het begin rekruteren ze in de hoogste kringen. Dochters uit rijke families mogen intreden als ze een mooie ‘bruidschat’ meebrengen. In korte tijd verwerven de zusters een indrukwekkend onroerend patrimonium, deels door aankopen maar vooral dankzij de vele schenkingen van intredende zusters. Het klooster bezit huizen en gronden binnen de stad, maar ook bossen en grote boerderijen buiten de stad, die rijke inkomsten opleveren. Op de ramen van het kloostergebouw en de kerk staan de familiewapens van gulle weldoeners afgebeeld. Anna Van Dyck, zus van Antoon Van Dyck, wordt in 1626 slotzuster. Het klooster bezit enkele werken van de kunstenaar, onder meer een portret van Anna als kanunnikes en een gravure naar ‘De bewening van Christus’ door Paulus Pontius (ook gekend als Paul Du Pont). In de kerk hangen werken van Peter Paul Rubens en andere grote meesters.

Leven in het teken van bidden en werken

Als reactie op groeiende reguliere losbandigheid en corruptie verschijnen er eind 14de eeuw nieuwe, besloten kloosters volgens de principes van de ‘Moderne Devotie’. Deze hervormingsbeweging stelt de eigen verantwoordelijkheid voor het zielenheil door gebed en toewijding voorop en zorgt voor de intrede van vele, niet-gewijde leken in besloten gemeenschappen. Dit leidt tot spanningen met de Kerk. Om escalatie van het conflict met de geestelijke overheden te vermijden, nemen de nieuwe gemeenschappen de leefregel van de Derde Orde van Sint-Franciscus van Assisi aan. Zo ook de Antwerpse falcontinnen die in 1422 hun slotklooster stichten en later deel uitmaken van de Congregatie van Windesheim, waar het moederklooster gevestigd is.

Naast slotzusters wonen er in het klooster ook lekenzusters en donaten: vrome vrouwen die hun bezittingen aan het klooster schenken maar niet alle geloften afleggen. Aan het hoofd van de gemeenschap staat de priorin, bijgestaan door de rector als zakelijk bestuurder.

Het kloosterleven staat uiteraard voor een groot deel van de tijd in het teken van bidden en devotie. Naast de vaste momenten voor studie en gebed dragen de zusters uiteenlopende taken en verantwoordelijkheden: huishoudelijke taken, onderhoud van de tuinen en boomgaarden, bierbrouwen en handwerk zoals spinnen en weven. Nu en dan mogen mannen het klooster betreden om er fysiek zware arbeid te verrichten.

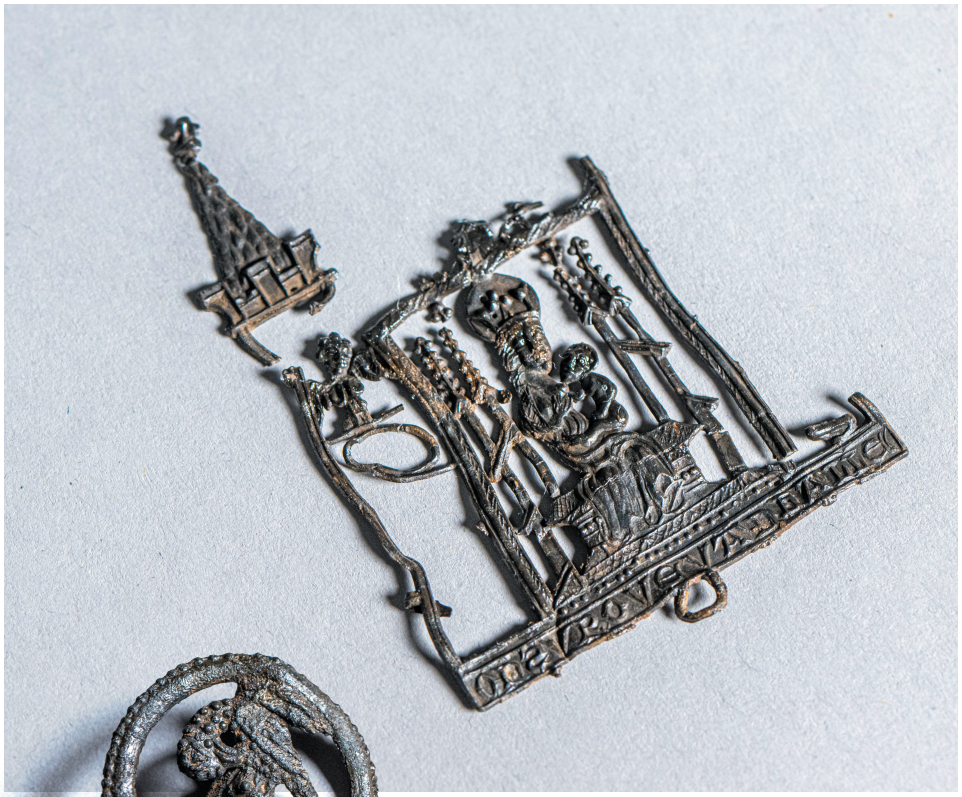
De falcontinnen beschikken over een goed uitgeruste studiebibliotheek, met een fraaie collectie handschriften. Zelf vervaardigen de zusters kopieën maar ook eigen handschriften, zowel voor eigen gebruik als voor verkoop. Enkele zusters scheren hoge toppen met de productie van koorboeken en schilderijen.

✪ 45 **Pelgrimsteken in lood-tinlegering met voorstelling van Sint-Cornelius en zijn attributen: een tiara, hoorn en kruisstaf.** Herkomst: Ninove

Elke opgraving levert ook metaaldetectievondsten op, zoals onder meer dit pelgrimsteken van de heilige Cornelius. Hij is patroon van het hoornvee en geldt als beschermer tegen kinderziekten, stuipen, krampen en hoofdkwalen. Hij is te herkennen aan zijn attributen: een hoorn in de ene hand, een kruisstaf in de andere en een tiara op het hoofd. Naast de heilige knielt een pelgrim in aanbidding. Pelgrimstekens of -insignes beelden de heilige uit wiens reliek men tijdens een bedevaart bezocht. Dergelijke insignes werden opgespeld op de kledij en waren tegelijk talisman en getuige van de pelgrimstocht.

Dit 15de-eeuwse pelgrimsteken komt oorspronkelijk uit Ninove, waar in de norbertijnenabdij een reliek van de heilige Cornelius bewaard werd. Tot het midden van de 16de eeuw vond in Ninove een jaarlijkse ommegang met het reliekschrijn plaats. Dit ritueel trok pelgrims uit de verre omgeving aan.

46. Pelgrimsteken in lood-tinlegering met voorstelling van de heilige Adrianus, herkomst: Geraardsbergen

47. Pelgrimsteken met voorstelling van Maria met Jezuskind, herkomst: Norfolk

48. Pelgrimsteken met voorstelling van Onze-Lieve-Vrouw van Halle: Maria als 'Sedes Sapientia' (zittende Maria met Jezuskind op schoot) en 'Virgo Lactans' (maagd die kind de borst geeft), herkomst: Halle
[zie grote foto bovenaan]

49. Insigne met voorstelling van een pelikaan die zich in de borst prikt om met het bloed haar jongen te voeden. De pelikaan staat symbool voor Christus.
Datering: 1450-1500
[zie foto onderaan]

✪ 50 **Middendeel en zijluikjes van twee reisaltaartjes, met religieuze voorstellingen**

Behalve pelgrimsinsignes leverden de opgravingen nog andere religieuze metaalvondsten op, zoals deze draagbare reisaltaartjes. Vormgegeven als gotische triptieken, bestaan ze uit een middendeel met aan weerszijden twee dichtklappende zijluiken. Op de losse rechtervleugel van een eerste drieluik staat de kindermoord in Bethlehem afgebeeld. Andere te verwachten scènes zoals de geboorte van Christus, de opdracht in de tempel, de aanbidding van de drie koningen, de vlucht naar Egypte bleven niet bewaard. Van een tweede drieluik bleven het middendeel en het rechterluik bewaard. Het middendeel beeldt bovenaan Maria met het Jezuskind uit; Jozef zit rechts. Daaronder zien we de Vlucht naar Egypte: Maria met Kind op de ezel, geleid door Jozef. Het tafereeltje onderaan is niet meer herkenbaar. Het rechterluik is eveneens moeilijk leesbaar: mogelijk staan in het middelste tafereel Jezus en Johannes de Doper als kinderen afgebeeld, met tussen hen het kruis als voorbode van de kruisiging. De altaartjes werden aangetroffen in de gracht rond het Falconhof en dateren wellicht uit de 15de of vroege 16de eeuw.

51. Christushoofd als onderdeel van een spiegelinsigne, herkomst: Aken
[zie foto rechts]

52. Rond metalen plaatje met gegraveerde letters ‘AVE’

53. Metalen sleuteltje met hartvormig oog, wellicht van een kast of kist

54. Onderdeel van een versierde boekband, met twee verbindingsnageltjes

55. Metalen hanger in de vorm van een patriarchaal kruis, met afbeelding van de heilige Franciscus en op de keerzijde de letters ‘SIN PECADO’ (‘zonder zonde’)

56. Pijpaarden Jezuskind (wikkelkind), rood beschilderd, en een sculptuur in pijpaarde met religieuze voorstelling: een heilige met een stralenkrans, mogelijk Johannes van een Calvariegroep. Het sculptuurtje draagt sporen van vergulding.
[zie foto onder]

57. Metalen wijwatervaatje
[zie grote foto onderaan]

58. Deksel van een wijwatervaatje in loodlegering, met voorstelling van de pauselijke tiara en de Sleutels van Petrus

✪ 59 Kelkglas met emaildecoratie, 1550-1700

Onder de pastorij van het falcontinnenklooster, gelegen aan buitenzijde van de westelijke kloostermuur, ontdekten archeologen een afvalput. Onderaan in de put lagen scherven van een glazen object: een fraai versierd kelkglas met balusterstam (handvat waarvan de vorm verwijst naar de bloem van een granaatappel). Het kelkglas is versierd met een religieuze voorstelling, uitgevoerd in emailschildering. Het verbeeldt Johannes de Doper als profeet, gekleed in een vacht van kameelhaar en een waterkruik in zijn linkerhand. De waterkruik verwijst naar de doop van Christus. Met zijn linkerhand wijst Johannes naar een lam met een kruisstaf, het Agnus Dei of Lam Gods. Het dier symboliseert Jezus als lam van God.

✪ 60 Witstenen gedenkstenen van Lodewijk (Ludovicus) de Roomer en Catarina Haecx, 17de eeuw

De familie de Roomer speelt een belangrijke rol in de bouwgeschiedenis van het falcontinnenklooster. Vier dochters van Lodewijk de Roomer en Maria Leway namen hun intrek in het klooster. Zoon Gaspar (°Antwerpen 1595 - † Napels 1674), steenrijk bankier en kunsthandelaar, financierde de heropbouw van het klooster na de brand van 1668. Een tweede zoon, ook Lodewijk genaamd (°Antwerpen 1591- † 1649) en succesvol in de textielhandel, huwde Catarina Haecx. Toen zij in 1633 stierf, liet Lodewijk aan de noordzijde van de kloosterkerk een grafkelder bouwen. In de daaropvolgende jaren liet hij een rijkelijk gedecoreerde kapel boven de grafkelder bouwen. De kapel, gewijd aan Sint-Jozef, groeide uit tot een erkend bedevaartsoord. Tijdens archeologische opgravingen in 2017 werd de grafkelder teruggevonden.

Onder ingestort bouwpuin troffen de archeologen beenderen aan van minstens twee personen. In de oostelijke grafkelderwand waren twee gedenksteentjes aangebracht. Het ene draagt de inscriptie “CATARINA HAEC VXOR LVD° DE ROOMER. OBIIT I. FEBR 1633”, het andere “LVDOVICVS DE ROOMER OBIIT”. De gedenksteen voor Lodewijk, wellicht voorbereid in 1633, vermeldt echter niet zijn sterfdatum, in 1649. Twee andere gelijkaardige steentjes bleven volledig onbeschreven. De vraag blijft of de aangetroffen skeletresten daadwerkelijk die van het echtpaar de Roomer - Haecx zijn.
Op uitzondering van de opgegraven gedenkstenen rest vandaag van de barokke Sint-Jozefkapel enkel een albasten beeld van de heilige Jozef, opgesteld in de Sint-Antonius van Paduakerk langs de Paardenmarkt.

Een beproefde gelofte

Over het leven binnen de kloostermuren komen we meer te weten dankzij de zeldzame getuigenis van een Antwerpse falcontin en schrijfster, Jacomijne Costers. Haar indringende traktaat (verhandeling) ‘Visioen ende exempel’ gunt ons een intieme inkijk in het kloosterleven van de 15de eeuw. Het manuscript dateert uit 1489, wanneer in het klooster de pest uitbreekt en ook de jonge Jacomijne getroffen wordt. Op haar ziekbed krijgt ze een visioen van een bezoek aan de hel, een beproeving waar ze in de tekst uitgebreid verslag van doet. Zo ontmoet ze er nogal wat oude bekenden, waaronder een medezuster, die wegens haar geroddel haar gloeiende tong over de grond meesleept. De tekst, die als voorbeeld moet dienen, klaagt wantoestanden en overtredingen van de kloosterregels aan. In 1503 wordt Jacomijne een tweede keer door de pest getroffen, ditmaal met fatale afloop.

Pandemieën vormen niet de enige bedreiging en rampspoed voor de falcontinnen. Tussen herhaalde pestepidemieën door vallen zij ten prooi aan watersnood en brand. In 1570 en in 1653 komt het Valkenbroek door stormvloeden onder water te staan, een zuster verdrinkt. Vijftien jaar later vernielt een hevige brand de kloosterkerk, de slaapzalen en de daken van enkele buurpanden. Een rekening van de priorin beschrijft die noodlottige brand: ‘Alsoo het de ongrondelijcke wijsheyt ende goetheyt Godts heeft belieft, den 6. dach van augustus vant jaer 1668 ons clooster door eenen vehementen brant te laeten beschadighen in het principaelste des cloosters, te weten geheelijck verbrandende de twee dormpters met de solders en alde kamers onder den grooten dormter, ende, alde ander bijgelegen plaetsen sijn van die extreme vlam seer beschadick’ (bron: Rijksarchief Antwerpen, Klooster van de falcontinnen 66, fol. 18).

Godsdiensttwisten en -oorlogen vormen een bijkomende beproeving voor de falcontinnen. Rond 1550 vangen ze uit het anglicaanse Engeland gevluchte birgittinessen op, tot de katholieke koningin Mary Tudor hen zes jaar later terugroept. De beeldenstorm ontziet in 1566 ook hun kloosterkerk niet. Vijftien jaar later grijpen calvinisten de macht in Antwerpen, bezetten het slotklooster en richten er een kazerne en hospitaal in op. Vele falcontinnen ontvluchten het godsdienstgeweld. Met de herovering van de stad door landvoogd Alexander Farnese keert de religieuze rust terug en kent klooster Mariëndaal opnieuw een bloeiperiode, tot de opheffing in 1784 door de Oostenrijkse overheid. Onder de Franse bezetting worden de kloostergebouwen verkocht, om nadien als stadseigendom plaats te maken voor een grote kazerne, ontworpen door architect Pierre Bourla.

Net als bij andere kerken en kloosters fungeert het falcontinnenklooster ook als begraafplaats. In de kerk worden burgers en familieleden van de falcontinnen begraven. Het gaat zowel om mannen als vrouwen, volwassenen en kinderen. Graven van falcontinnen bevinden zich op het kerkhof ten oosten van het koor en onder de pandgang. Enkele opgegraven grafzerken, vaak rijk versierd, tonen ons de identiteit van de overledenen. Opmerkelijk is de ontdekking van enkele baby’s, begraven net buiten het hoogkoor. Hier rijst de vraag of deze het gevolg zijn van de soms liederlijke levensstijl van de falcontinnen, of dat het gaat om ongedoopten wiens zielenheil men wilde veiligstellen door hen onder de druiprand van het kerkdak te begraven. Het kerkgebouw heiligt daarbij het hemelwater, en het gewijde hemelwater de ongedoopten.

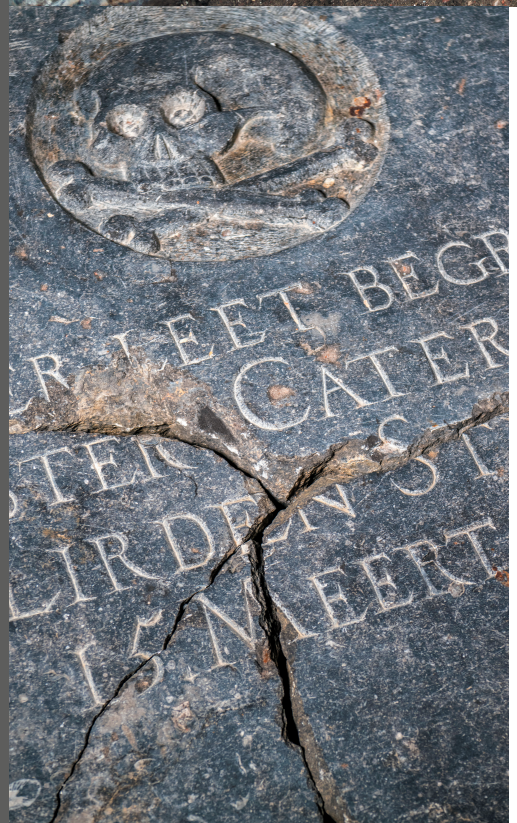
✪ 61 **Kalkstenen grafplaat van falcontin Clara Buys,**
tweede helft 16de eeuw

Clara Buys trad op 28 april 1535 in bij de kloostergemeenschap van de falcontinnen. Tijdens haar leven maakte zij de woelige jaren van de godsdienstoorlogen mee. Ze was getuige van de beeldenstorm die in 1566 het interieur van de kloosterkerk vernielde, vluchtte een jaar later met haar medezusters tijdelijk naar Zichem en maakte tijdens haar laatste levensjaren in 1576 de Spaanse furie mee. Haar zus Anna trad twee jaar later in en schopte het tot priorin van het klooster. Clara zelf stierf op 9 november 1579 en werd begraven in de pandgang van het klooster. De grafplaat in blauwe hardsteen werd intact teruggevonden tijdens de archeologische opgravingen.

Centraal op de grafplaat staat Clara Buys afgebeeld in haar kloosterhabijt, liggend op een hoofdkussen, de handen vroom gevouwen. Afbeeldingen van falcontinnen zijn zeldzaam, wat deze grafplaat bijzonder maakt. De randinscriptie in gotisch schrift is aangebracht in een doorlopende banderol en luidt: ‘Hier leet begrave / onse gheminde Suster Clara Buys die Sus / tre Mater Anna Buys sy sterf A.° 1578 / de 9 Noveber’. De zijkant van de grafplaat vermeldt het groevemeesterteken van Jacquemart Boulle, uit het Henegouwse Écaussinnes-Lalaing.

62. Kalkstenen grafplaat van falcontinnen Johanna en Barbara Smeets, beiden overleden in de eerste helft van de 16de eeuw.
De grafplaat vermeldt: “Hier ligge begr ij ghesustere / [Bar]bara en Johana Bartens Jacob Smeets dochter tsame / ghebore en pfessyt. S.Johana sterf int jaer 1536 2 febr. S. Barbara int jaer 1540 den 20e in January’.
[zie foto boven]

63. Kalkstenen grafplaat van falcontinnen Maria en Anna de Roomer, beiden overleden in de 17de eeuw

64. Kalkstenen grafplaat van falcontin Caterina Van Vlirden, overleden in 1609
[zie foto links]

65. Witstenen grafplaat van falcontin Jacomine Willems Van der Goes, zonder sterfdatum

✪ 66 **Kalkstenen poortbekroning ter ere van Gaspar de Roomer,**
tweede helft van de 17de eeuw

Vergulde letters vertellen:

‘Eevwige memorie
Van den seer Edelen Heer
Heer GASPAR DE ROOMER
Als dit hvys stont in vlam
Soo sach men noot soo schroomer
Doch is weerom herstelt
Door hvlp van Heer DE ROOMER
Die door syn milde gift
De droefheyt heeft ghetroost
Waer voor hy plvcken sal
Den loon in sHemels oost
Gheschiet 6. Avgvs A.° 1668’

Op maandagochtend 6 augustus 1668 brak in het falcontinnenklooster een verwoestende brand uit door een verdwaalde vuurpijl uit het nabije dominicanenklooster (rond de huidige Sint-Pauluskerk). Op uitzondering van de kloosterkerk en de Sint-Jozefkapel werden de kloostergebouwen zwaar getroffen. Vermogende Antwerpenaren zoals Gaspar de Roomer, welgesteld handelaar, bekostigden de heropbouw van het klooster. Uit dank en hulde werd de weldoener herdacht met een gedenkschrift in een laat-barokke poortbekroning van een kapel in de pandgang.

Dit gedenkgeschrift was tot voor de archeologische opgravingen enkel gekend dankzij kroniekschrijver J.B. Van der Straelen, die in de jaren 1790 onder Franse bezetting nauwgezet alle nog zichtbare graf- en andere opschriften optekende in het in beslag genomen klooster. Het epigrafisch bouwelement verdween bij de bouw van de Falconkazerne in 1812, tijdens de heerschappij van keizer Napoleon Bonaparte, maar kwam tijdens archeologische opgravingen weer aan het licht. Het bovendeel van de poortbekroning draagt het groevemeestermerk van Jean Lermigniau, uit het Henegouwse Feluy. Hij overleed in 1677.

Een eenzame getuige: de Falconpoort

De poortomlijsting aan het Falconplein is het enige bovengrondse overblijfsel van het in 1810 gesloopte klooster. Ze bestaat uit twee hardstenen, versierde pilasters die een rondboog ondersteunen met daarop het opschrift Verus Regularium Doctor, de ware regel van de regulieren, met een chronogram dat het bouwjaar 1671 aangeeft. Daarboven bevond zich het beeld van Sint-Augustinus, beschermheilige en regelgever van de falcontinnen. De poort is voorzien van een dubbele deur, om nieuwsgierige blikken en onnodig contact met de buitenwereld te vermijden. Honderden jonge meisjes traden langs deze poort het klooster in om er de rest van hun leven ’achter slot’ te blijven. De barokke poort op het plein spreekt tot de verbeelding en is een bezoekje waard.

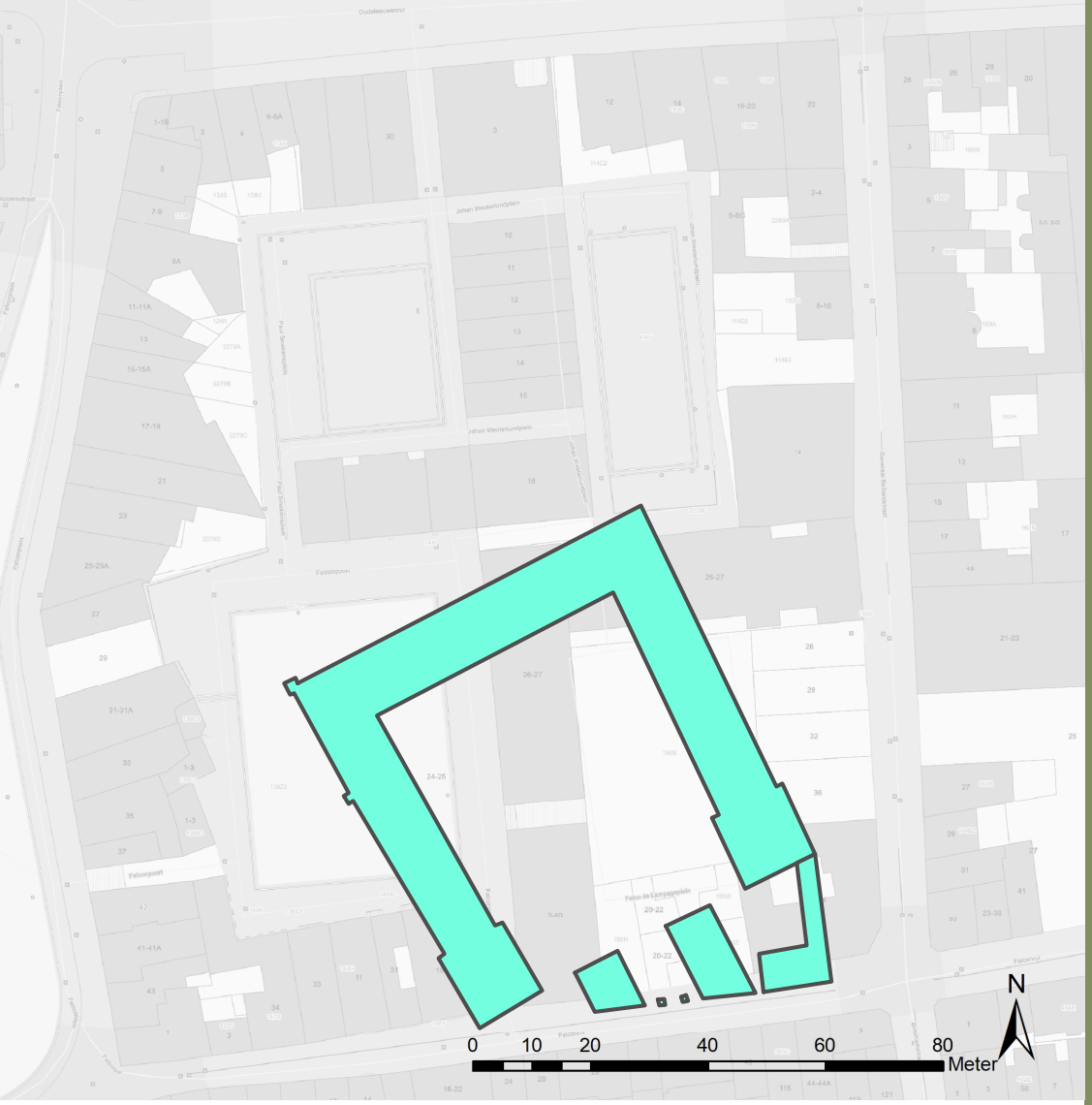
Vandaag biedt de Falconpoort toegang tot een rustig stukje stadsgroen bij de schaarse overblijfselen van het falcontinnenklooster. Achter de kloostermuur liggen de binnentuinen van de nieuwe ‘Falconhoven’. Wandel er eens rond, gebruik je verbeelding en luister naar verstomde stemmen uit het verleden: klapwiekende valken van muntmeester Falco, gedempte gebeden van de falcontinnen, ochtendlijk trompetgeschal in de kazerne…

Falco's erfenis blijft bestaan

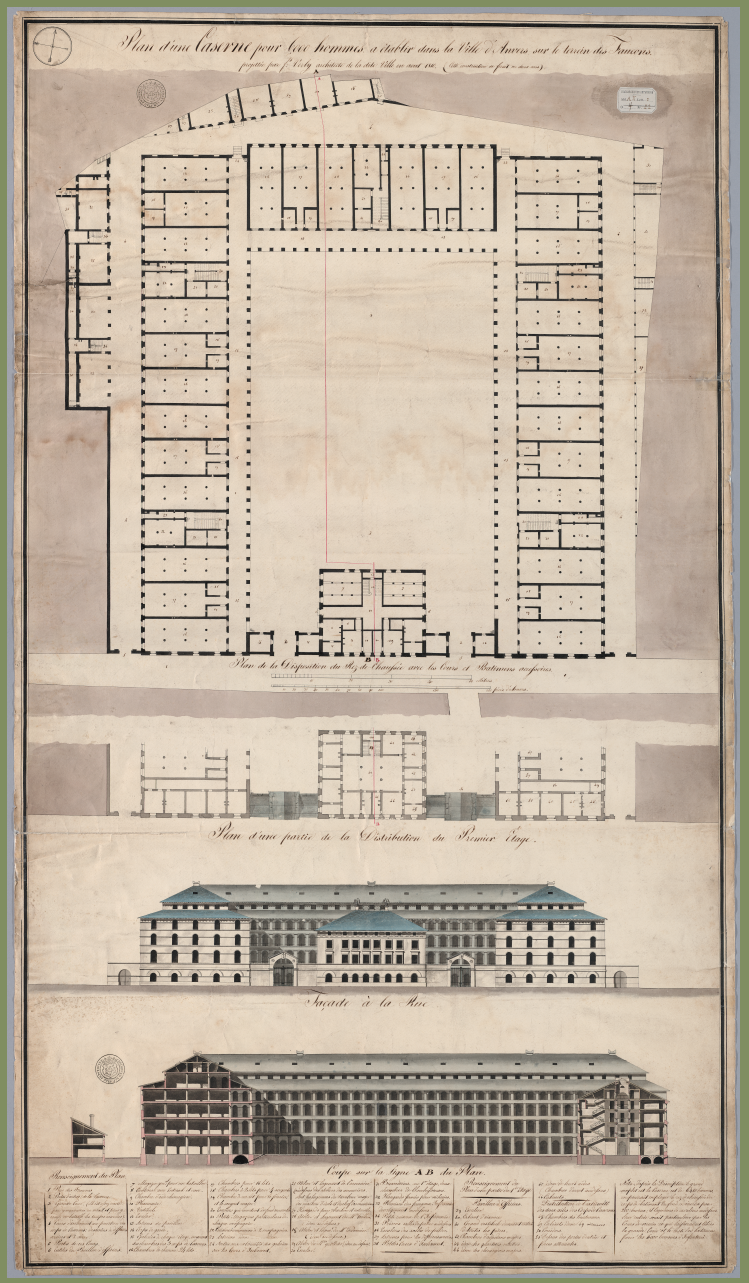
Na de opgave van het klooster op het einde van de 18de eeuw, besluit de overheid er een militaire bestemming aan te geven. Stadsarchitect Bourla, bekend van de gelijknamige Antwerpse schouwburg, ontwerpt een kazerne geënt op het grondplan van het klooster. Zo gaat de pandgang vrijwel volledig op in de militaire bouwwerken. Bouwsculpturen, vaak religieus van aard, maken deel uit van de funderingen van de kazernegebouwen. De kazerne telt meer dan één bouwfase.

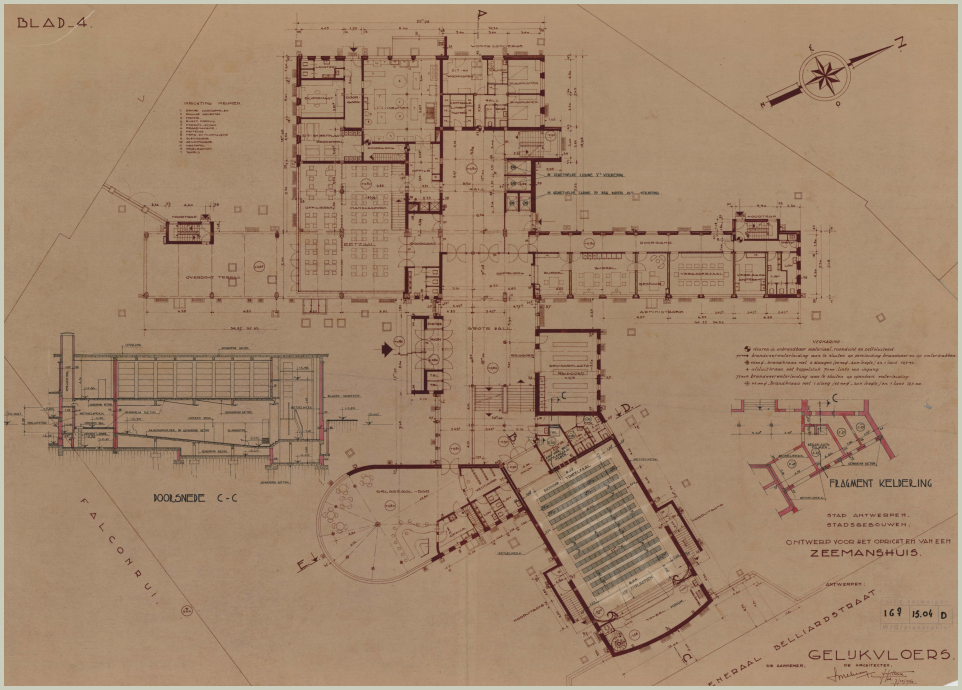

19de-eeuwse kazerne geprojecteerd op het bouwblok

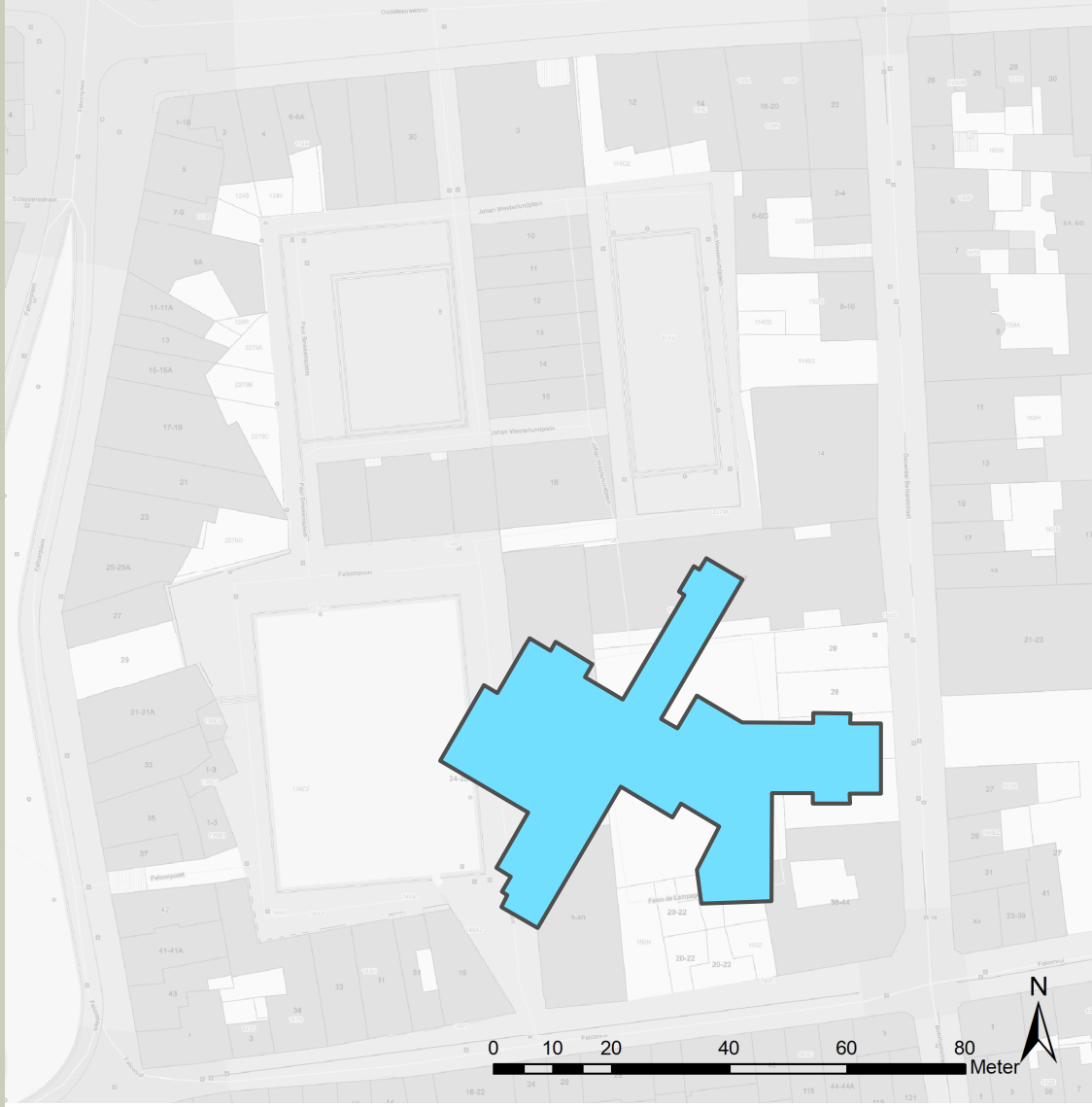
Plattegrond kazerne

In 1950 maakt de ontmantelde kazerne plaats voor het Internationaal Zeemanshuis, een modernistisch gebouw ontworpen door Paul Smekens en Hendrik Wittocx, dat als hotel en tehuis voor zeelui wereldbekendheid geniet. In 2013 wordt het Zeemanshuis afgebroken. Stadsvernieuwing leidt daarna tot het oprichten van nieuwbouwvolumes, waarvan de namen ‘De Schilden’ en ‘Falconhoven’ naar de oorsprong van het bouwblok verwijzen. Het bas-reliëf van Leopold ‘Pol’ Van Esbroeck dat oorspronkelijk het Internationaal Zeemanshuis sierde langs de Generaal Belliardstraat, werd heropgebouwd in het nieuwbouwcomplex.

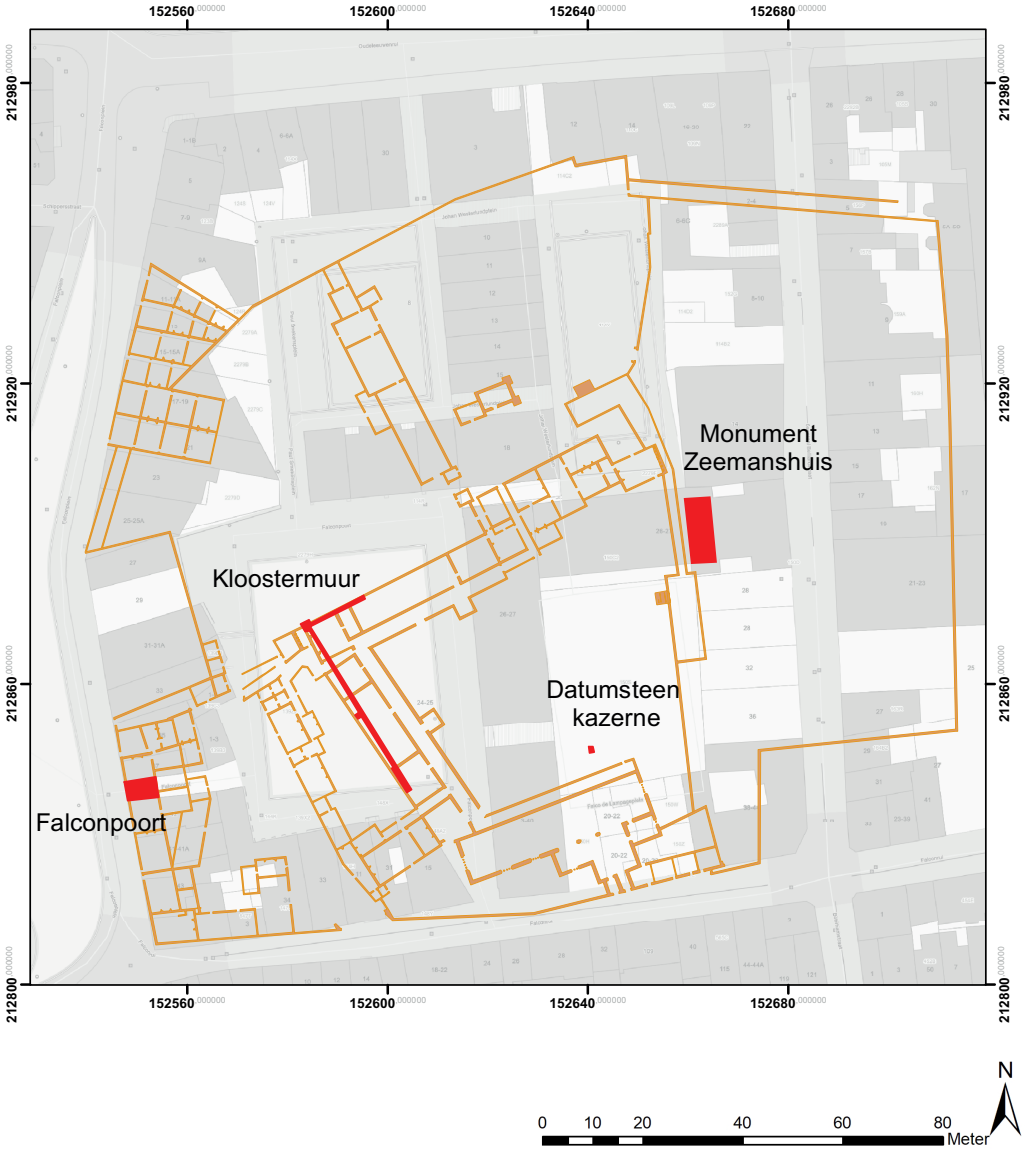

Zeemanshuis geprojecteerd op het bouwblok

Plattegrond Zeemanshuis

Wat rest er van de geschiedenis van het bouwblok?

Zichtbare resten van de geschiedenis van het bouwblok

Falcontinnenklooster volgens historische kaart

Wat blijft er dan over van de rijke geschiedenis van Falco en zijn opvolgers? Vandaag herinneren vooral plaatsnamen en enkele relicten aan het lange verleden en de identiteit van het bouwblok: de barokke Falconpoort, de eeuwenoude kloostermuur, de kazerne-datumsteen en het bas-reliëf van het Zeemanshuis. De opgegraven artefacten uit het bouwblok blijven bewaard in het stedelijke depot. De opgravingsresultaten zijn gebundeld in rapporten en in deze expo. Falco's erfenis is dus meer dan ooit levend.

67. **Randfragment van een koffiekop met polychrome opdruk: lauwerkrans, Belgisch wapen en de vermelding van het ‘14me Régiment de ligne’; industrieel aardewerk,** late 19de eeuw
Het 14de linieregiment was vanaf 1 november 1889 met verschillende bataillons in de Falconkazerne gelegerd.
[zie foto onderaan]

68. **Fragmenten van een bord met polychrome opdruk, toebehorend aan het 14de regiment; industrieel aardewerk,** late 19de eeuw

69. **Tandenborstel in been, met borstelharen aan beide uiteinden,** 19de-20ste eeuw

70. **Twee dominostenen in been, met brandsporen op de achterzijde,** 19de eeuw

Colofon

De expo ‘Zeven eeuwen FALCON’ is een initiatief van de stedelijke dienst archeologie van de stad Antwerpen. Het toont de resultaten en ontdekkingen van diverse opgravingen naar aanleiding van nieuwbouwprojecten in het bouwblok achter de Falconpoort.

Expo

Ontwerp en realisatie
- PK projects

Vondsten en redactie
- Stad Antwerpen
- Dirk Van Hoye

Bezoekersgids

Redactie
- Tim Bellens
- Karen Minsaer
- Katelijne Geerts
- Jerry Driesen

Eindredactie
- Tim Bellens

Geraadpleegde experten
- Robby Vervoort (zelfstandig archeoloog)
- Jordi Bruggeman (All-Archeo)
- Dirk Van Hoye (metaaldetectie)
- Hendrik Van Caelenberghe (numismaat)
- A.M. (Jos) Koldeweij (Radbout Universiteit Nijmegen)
- Willy Piron (Radbout Universiteit Nijmegen)
- William Day (Cambridge University)
- Elisa Tosi Brandi (Università di Bologna)

Foto cover
- Frederik Beyens i.o.v. Stad Antwerpen

Figuranten
- Christophe Aubry (Societas Angliciis)
- Sandrine Robson

Afbeeldingen
- Alle beelden in de bezoekersgids: ©Stad Antwerpen - foto’s door Frederik Beyens, behalve:
  - p. 10, 28 (onderaan rechts) en 37: ©All-Archeo i.s.m. Robby Vervoort
  - p. 17, 35 en 43: @Stad Antwerpen p. 20: Algemeen Rijksarchief
  - p. 22, 34, 39 en 40: @Felixarchief
  - p. 23: @Museum Plantin-Moretus

Verantwoordelijke uitgever
- Dirk Peeters, Grote Markt 1, 2000 Antwerpen

Wettelijk depotnummer D/2024/0306/52

Met dank aan
- De archeologen (in het bijzonder Korneel Gheysen, Jordi Bruggeman en Robby Vervoort), veldtechnici, antropologen, stagiairs en vrijwilligers voor het uitvoeren van de verschillende opgravingscampagnes binnen het bouwblok
- Dirk Van Hoye voor de metaaldetectie tijdens de opgravingen en voor de hulp bij het identificeren van de metaalvondsten
- De experten voor hun bijdrage tot de identificatie en interpretatie van de archeologische vondsten
- Projectontwikkelaar CIP voor het ondersteunen en faciliteren van archeologisch onderzoek bij hun nieuwbouwprojecten
- Autonoom Gemeentebedrijf VESPA voor het ondersteunen van het archeologisch onderzoek
- Iedereen die het onderzoek naar de geschiedenis van het Falconbouwblok een warm hart toedraagt

Meer weten?

Wie meer wil lezen over de archeologie van het bouwblok kan archeologische nota's en rapporten raadplegen op https://loket.onroerenderfgoed.be en op https://www.antwerpenmorgen.be/nl/projecten/publicaties-archeologie/tijdlijn.

Historische informatie over het falcontinnenklooster is te vinden in volgende publicaties:

HOUTMAN E., MARINUS M.J.,
Op geestelijke gronden. Kaarten van het bisdom Antwerpen en het Onze-Lieve-Vrouwekapittel en de kloosters van Terzieken en Falcon te Antwerpen, 1550-1791,
Brussel, 2009.

PRIMS F.,
Valkenbroek in de XVe eeuw. Valkenbroek in de XVIe eeuw. Valkenbroek en de Windesheimers in de XVIIe eeuw, in: Antwerpiensia X,
1936, p. 406-440.

Contact

Stad Antwerpen dienst archeologie
Grote Markt 1 - 2000 Antwerpen
archeologie@antwerpen.be
www.antwerpenmorgen.be